

ДІЕСЛІВНІ МОРФОЛОГІЧНІ КАТЕГОРІЇ ТА ФОРМИ ЯК ЗАСОБИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ В МОВІ КОНЦЕПТУАЛЬНОГО ЗМІСТУ

У статті на прикладі форм минулого часу проаналізовано дієслівні морфологічні категорії та форми як засоби репрезентації в українській мові концептуального змісту.

Ключові слова: дієслово, морфологічна категорія, категорія часу, форми минулого часу, концепт, морфологічно передаваний концепт.

Морфологія, безсумнівно, посідає одне з найважливіших місць у системі мови, про що неодноразово наголошували мовознавці. Зокрема, О.О. Реформатський зазначав: «Морфологія подібна до «кістяка» або скелета, на якому тримається усе інше. Морфологія – центр «мовного простору», і для того, щоб пізнати мову, потрібно насамперед зрозуміти її морфологію. Без морфології немає мов» [23,58]. Звернення до морфології як до особливого структурного рівня мовної системи, що тісно взаємодіє з лексико-семантичним і синтаксичним рівнями, надало їй нового потрактування у зв'язку з когнітивними дослідженнями у лінгвістиці, й зокрема з'ясуванням когнітивної функції морфологічних явищ в мові, яка, як зауважує О.С. Кубрякова, полягає у «їх задіяності у процесах мислення, у здійсненні ментальної та інтелектуальної діяльності людського розуму – діяльності з обробки інформації, її зберігання, її сортування та, нарешті, добування, використання і нового перетворення» [15, 25-26]. Як відомо, основною одиницею морфології є морфологічна категорія, що виявляє матеріальне вираження певного морфологічного (граматичного) значення в формах слова, об'єднаних в парадигму, і виступає головним об'єктом когнітивного дослідження граматики. Згідно з теорією морфологічних категорій, запропонованою О.В. Бондарком, яка передбачає комплексний підхід до їх класифікації, морфологічні категорії як багатоозначові величини поділяються на три групи: змістовно-функціональні, структурно-синтаксичні, власне-морфологічні [6]. Власне-морфологічні класифікації ґрунтуються на ознаці корелятивності форм у межах одного й того самого слова і на характері відношень між словоформами. Корелятивність передбачає, що члени морфологічної категорії репрезентовані формами того самого слова. У зв'язку з цим виділяють морфологічні категорії: послідовно корелятивні (спосіб, час, особа, число, рід дієслова, відмінок іменників та інших частин мови, рід, число прикметників), непослідовно корелятивні (вид, стан дієслова, число іменників, ступені порівняння прикметників і прислівників), некорелятивні (рід іменників).

Структурно-синтаксичні класифікації здійснюються за ознаками структурно-синтаксичної і синтагматичної значущості. Структурно-синтаксичну значущість витлумачують як «участь членів морфологічної категорії у побудові структури речення» [4, 63]. Ця участь виявляється в тому, що морфологічна категорія, репрезентована одним з її членів (не будь-яким, а лише певним), стає необхідним елементом і умовою існування певної синтаксичної конструкції. О.В. Бондарко за ознакою структурно-синтаксичної значущості виділяє три типи категорій: з постійною синтаксичною значущістю (стан), зі змінною синтаксичною значущістю (відмінок іменників, вид, час, спосіб, число і особа дієслова, ступені порівняння прикметників і прислівників) і ті, які не мають синтаксичної значущості, тобто різні члени таких категорій не пов'язані з різними конструкціями (рід і число іменників, рід, число, відмінок прикметників).

Синтагматичну значущість потрактовують як «ознаку зв'язку змісту певної словоформи зі змістом іншої словоформи» [4, 69]. За цією ознакою виділяють синтагматично сильні (рід, число, відмінок різних частин мови) і синтагматично слабкі (спосіб, час, вид дієслова) категорії. Синтагматично сильні категорії поділяють, у свою чергу, на дві підгрупи: ті, що синтагматично зумовлюють (рід, число, частково відмінок іменників, ступені порівняння прикметників і прислівників, стан дієслова), і ті, що синтагматично зумовлені (рід, число, відмінок прикметників, особа, число і рід дієслова, частково відмінок іменників). У запропонованій класифікації морфологічних категорій значну роль відіграє принцип градуальної опозиції. Саме градуальний принцип дає змогу враховувати у класифікації те, що морфологічні категорії завжди характеризуються тим чи тим ступенем синтагматичної значущості.

Змістовно-функціональна класифікація передбачає виділення категорій з семантичною і структурною домінантою [4]. Категорії з семантичною домінантою презентовані двома групами: категоріями переважно відображального типу і категоріями переважно інтерпретаційного типу. До категорій першого типу належать спосіб, час, особа дієслова, число іменників, ступені порівняння

прикметників і прислівників. У змісті цих категорій переважає відображення зв'язків і відношень об'єктивної дійсності. У категорій другого типу переважають елементи мовної семантичної інтерпретації відношень, які є або можуть бути тими самими в об'єктивній дійсності. О.В. Бондарко у російській мові до цієї групи зараховує дієслівну категорію стану. Категорію відмінка дослідник відносить до першої групи, зауважуючи, що вона може виявляти і властивість категорій другого типу (наприклад, співвідношення відмінків в активній і пасивній конструкціях). Категорія виду дієслова має як відображальні семантичні елементи (тривалість, повторюваність), так і інтерпретаційні (цілісність дії).

Змістовно-функціональна класифікація передбачає також поділ морфологічних категорій за їхньою участю у передачі відношення змісту висловлення до дійсності, встановлюваного з позиції мовця. Відповідно виділяють категорії: 1) що беруть участь у передачі цього відношення (спосіб, час, особа, вид) і 2) що не беруть участі у передачі цього відношення (інші категорії).

Звернення до когнітивних аспектів лінгвістики, зокрема граматики, зумовило врахування у класифікації морфологічних категорій наявності діалектичної єдності мови і мислення. Як зауважила Е.Я. Мороховська, граматичні категорії мають розглядатися у кореляції з концептуальними категоріями [19]. Це один з чинників, що визначає їхню природу. Другим чинником виступає їх співвіднесеність з екстралінгвістичними реаліями. Отже, природу морфологічних категорій авторка пояснює, виходячи з тріади: об'єктивна реальність – концептуальна реальність – мовна реальність. Визначаючи зміст граматичної категорії, Е.Я. Мороховська робить висновок про те, що: 1) граматична категорія своїм категорійним змістом співвіднесена з відповідною концептуальною категорією; 2) кількість категорійних значень, що утворюють план змісту категорії, показує, які аспекти відповідної концептуальної категорії виражені граматично.

Отже, думка про взаємодію мовних і позамовних чинників та про те, що певний концептуальний зміст набуває своєї мовної експлікації, що й визначає поняття «мовна категорія», створює передумови для аналізу морфологічних категорій з когнітивного погляду.

Враховуючи співвідношення граматичних категорій з явищами реального світу і з концептуальними категоріями, Е.Я. Мороховська виділяє дві групи морфологічних категорій: референційні та сигніфікаційні. Референційні (категорії часу, аспекту (виду) і числа) співвідносяться з певними категоріями об'єктів реального світу через посередництво взаємозв'язку мовних і концептуальних категорій. Серед референційних категорій в окрему підгрупу виділені категорії відмінка і стану, оскільки для них об'єктивним референтом виступають об'єктивні відношення, які відображаються в нашій свідомості за допомогою реляційних концептуальних категорій. Отже, це так звані реляційні референційні категорії. Сигніфікаційні категорії не мають референта в реальній дійсності і співвідносяться тільки з концептуальними сутностями. Сигніфікаційні морфологічні категорії або співвідносяться з концептуальними категоріями і репрезентують їх у мові (так звана репрезентаційна категорія способу), або сигналізують про виконання певних ментальних операцій (класифікаційні категорії роду і ступеня порівняння).

Питання про співвідношення мовного і позамовного змісту, визнання концептуальної основи мови постало в працях багатьох мовознавців. Визнаючи мислення як «найвищий прихований або потенційний зміст мовлення, як такий зміст, якого можна досягти, витлумачуючи кожний елемент мовленнєвого потоку як максимально наділений концептуальною значущістю», Е. Сепір стверджує, що мова «не є ярлик, прикінцево накладуваний на уже готову думку» [24, 36], а як «певна структура, за своєю внутрішньою природою є форма думки» [24, 41], вона рухається «виключно в мисленнєвій або пізнавальній сфері» [24, 54]. Розмежувавши мовний і «позамовний» зміст, О.О. Потєбня порушив питання про характер співвідношення мовного і мисленнєвого змісту, чим фактично створив підґрунтя для розв'язання проблеми концептуального аспекту мови [22]. Він зазначив: «Мова має свій зміст, але він є тільки форма іншого змісту, який можна назвати особово-об'єктивним на тій підставі, що хоча ... він становить належність лише особи і в кожній особі різний, але самою особою приймається як щось, що існує поза нею. Цей особово-об'єктивний зміст перебуває поза мовою» [21, 119].

Ідея поняттєвої (понятійної) основи мови репрезентована в концепціях О. Есперсена, І.І. Мещанінова, Н.О. Кобріної. О. Есперсен наголошував на позамовному характері поняттєвих категорій, проте у їх маніфестації спирається на граматичні категорії та інші мовні засоби [9, 58]. Даючи визначення поняттєвим категоріям, І.І. Мещанінов підкреслював їх мовну природу і наголошував на принципі системності в їх мовному вираженні: «Усяке поняття, яке існує в

свідомості людини, може бути передано засобами мови. Воно може бути виражено описово, може бути передано семантикою окремого слова, може в своїй мовній передачі утворювати в ній певну систему. В останньому випадку виступає поняттєва категорія» [18, 15]. Визначаючи поняттєві категорії як базу для існування системи мови і володіння нею, Н.О. Кобріна виділяє три основні типи їх [14, 43]: 1) категорії, що збігаються з поняттями в філософії і відображають реальність у вигляді форм і предметів думки і реалізуються у семантиці мовних одиниць; 2) категорії-параметри, які лежать в основі морфологічних категорій (вид, час, стан, спосіб, рід, число, відмінок); 3) релятивні, або операційні поняттєві категорії, які лежать в основі схем організації понять і реалізуються за допомогою семантичних сутностей мови. Крім того, Н.О. Кобріна виділяє ще один окремий тип – поняттєві категорії-конструкти, які реалізуються на мовному рівні як члени речення.

Як зазначає Н.А. Бесєдіна, «сучасна морфологічна теорія є неповною без аналізу тих когнітивних процесів, котрі пояснюють внутрішньомовну специфіку морфологічних категорій і форм та розкривають роль цих одиниць у репрезентації концептуального змісту в мові» [2, 6], тобто виникає необхідність осмислення морфологічних категорій і форм не лише на формальному (у контексті дослідження формального вираження і семантики окремо взятих граматичних категорій) і функціональному (у контексті функціонування граматичних категорій у мові, їх участі у вираженні основних функцій мови, у з'ясуванні міжкатегорійних зв'язків, їх ролі у мовленнєвій діяльності) рівнях, а й на концептуальному рівні (у контексті основних пізнавальних процесів концептуалізації та категоризації).

Морфологічна репрезентація знань у мові – відображення, представлення знань за допомогою морфологічних категорій і форм, іншими словами – категорійний спосіб структурування концептуального змісту за допомогою морфологічних категорій і форм [2, 8]. Сутність і призначення морфологічної репрезентації, як зауважує Н.А. Бесєдіна, «полягає у кодуванні за допомогою морфологічних показників основоположних стабільних елементів смислу, найбільш загальних і суттєвих властивостей подій і їх компонентів» [2, 8]. Сучасні когнітивні дослідження в лінгвістиці орієнтовані на вивчення «співвідношення мовних форм з їх когнітивними аналогами і насамперед – з певними структурами знання певних форматів» [16, 13] та дослідження моделі організації і обробки концептуального змісту в мові [27].

Хоч у галузі когнітивної лінгвістики на особливу увагу дослідників заслуговують зазвичай концепти, передавані лексичними одиницями, проте у граматиці також спостерігаються глобальні «кластери смислів», які особливим чином виявляються в різних мовах. Як зауважує В.Б. Кашкін, багато концептів і концептуальних сфер (часу і темпоральності, кількості, простору тощо) реалізуються за допомогою як лексичних, так і граматичних одиниць та категорій [13, 45]. Людина мислить концептами, у яких концентрується і кристалізується її мовний і когнітивний досвід. Як зазначає А.П. Загнітко, «їхня (концептів – І.Д.) парадигматика виливається у синтагматичні вияви у мовленнєвій діяльності. Упорядкована сукупність концептів у людській свідомості утворює концептосферу свідомості. Концептам здебільшого властивий універсалізм, їхнє вираження не можна обмежити тільки мовою, але остання постає одним із найпотужніших засобів вияву концепту зокрема і концептосфери загалом» [10, 34]. В.Б. Кашкін висловлює думку про те, що «спільність предметно-чуттєвого і ментального досвіду людства призводить до формування граматичних концептів, спільних для різних мов, *уніресальних граматичних концептів*» [13, 45-46]. Проте якщо сам граматичний концепт мотивований прагматикою комунікації [3, 422], то способи його конкретно-мовної реалізації специфічні і різноманітні, хоча й тут спостерігаються повторювані типи сполучень форми і функції [13, 46]. Варто зазначити, що з погляду граматики, яка об'єднує як явні (експліцитні), так і приховані (імпліцитні) шари, «усі елементарні смисли універсального граматичного інтеграла набувають вираження у будь-якій мові у межах граматики-контекстуального комплексу. Різні мови ... доповнюють одна одну в межах універсальної загальнолюдської мови. Окремі форми конкретних мов, а також явна і прихована граматика усередині однієї мови, перебувають у відношенні взаємної доповнюваності на тлі універсальних граматичних концептів» [13, 51].

Як зауважує Н.А. Бесєдіна, специфіка граматичної системи кожної мови і її концептуальної системи виявляється в наборі морфологічно передаваних концептів, що не збігається в різних мовах, а відповідно – і в складі морфологічних категорій, який також різниться у мовах [2, 11]. Це пов'язано з диференціацією декількох рівнів концептуалізації в морфології, зокрема сентенційного (предикативності та присудковості) і семантики лексико-граматичних розрядів слів. Відповідно до цих рівнів концептуалізації виділяють «три категорійні сфери в

морфології: 1) категорії, орієнтовані на рівень предикативності (дієслівні категорії особи, часу і способу); 2) категорії, орієнтовані на рівень присудковості (дієслівні категорії числа, аспекту (виду), стану та іменні категорії числа, відмінка і роду); 3) категорії, орієнтовані на рівень семантики лексико-граматичних розрядів слів (іменні категорії числа і відмінка, ступенів порівняння прикметників і прислівників, дієслівна категорія аспекту, а також категорія означеності-неозначеності)» [2, 11-12].

Морфологічно передавані концепти – це, з одного боку, певні одиниці знання, репрезентовані за допомогою морфологічних категорій і форм («ЧАС», «КІЛЬКІСТЬ», «ВІДНОШЕННЯ» тощо), а з другого боку, – «це концепти, які лежать в основі формування морфологічних категорій і реалізуються у вигляді конкретних граматичних смислів (граматичний час, число, аспект, спосіб тощо). Відповідно морфологічно передаваний концепт виступає як виражена морфологічною формою одиниця знання про представлення світу в мові, тобто як одиниця мовного знання, що передає спосіб мовної репрезентації знання енциклопедичного» [2, 10].

Отже, морфологія об'єктивує мовне знання, яке є складником знання про світ і охоплює знання мовних значень, форм і категорій, і знання про світ, як воно концептуалізовано мовою. У морфології репрезентовані фундаментальні концепти, зокрема «ЧАС», «КІЛЬКІСТЬ», «ВІДНОШЕННЯ», «ПЕРСОНАЛЬНІСТЬ», «МОДАЛЬНІСТЬ», «ДЕТЕРМІНАЦІЯ», найважливіші для побудови концептуальної системи людини, що формують певний образ або картину світу [2, 8].

Предметом сучасних досліджень в когнітивній лінгвістиці, зокрема в морфології, є морфологічні категорії та форми як засоби репрезентації в мові концептуального змісту. Як зауважує Н.А. Беседіна, морфологічна репрезентація ґрунтується на когнітивних механізмах абстрагування, профілювання і конфігурування концептуального змісту [2, 9]. Мовними механізмами її виступають морфологічні категорії та форми. Абстрагування являє собою процес мисленнєвого виділення найсуттєвіших характеристик і зв'язків у змісті основного концепту («ЧАС», «КІЛЬКІСТЬ», «ВІДНОШЕННЯ» тощо). У результаті абстрагування кодуються важливі для мови характеристики, які є основою у формуванні морфологічно передаваних концептів «ЧАС», «ЧИСЛО», «ВІДМІНОК» тощо. Основні смисли, що становлять зміст морфологічно передаваного концепту, актуалізуються через морфологічні форми. У результаті їх активізації формуються власне морфологічні смисли, які мають узагальнений характер і потребують подальшого уточнення і конкретизації на рівні речення-висловлення. Профілювання передбачає виділення якої-небудь характеристики в змісті основного або морфологічно передаваного концепту. Активізація морфологічно передаваного концепту під впливом морфологічних форм призводить і до активізації основного концепту, у змісті якого під впливом різних лінгвістичних чинників додатково профілюються певні характеристики. До основних чинників, що взаємодіють з морфологічними формами в процесі формування конкретних лексико-граматичних смислів, належать: лексична семантика відповідних мовних одиниць (семантичний чинник), структура речення-висловлення (синтаксичний чинник), найближчий лінгвістичний контекст (контекстуальний чинник). Різне поєднання характеристик морфологічно передаваного й основного концептів у кожному конкретному випадку створює підґрунтя для конфігурування, тобто надання тієї чи тієї форми концептуальному змісту [2, 9-10].

У своєму дисертаційному дослідженні Н.А. Беседіна запропонувала модель когнітивної морфології, орієнтовану на вивчення і опис ролі морфологічних категорій і форм в об'єктивуванні та класифікації знань про світ у такому їх різновиді, як мовні знання. У роботі дослідниці вперше уведено, визначено і застосовано поняття морфологічної репрезентації і морфологічно передаваного концепту, а також рівнів концептуалізації в морфології. Як зазначає дослідниця, хоча робота виконана на матеріалі англійської мови, проте розроблений у ній поняттєвий апарат може бути використаний і в описі концептуальної бази морфологічних категорій на матеріалі інших мов [2, 12, 14].

Тому, беручи до уваги викладені в дисертації Н.А. Беседіної основні положення про морфологічну репрезентацію і морфологічно передаваний концепт, переконані в можливості проаналізувати концептуальний зміст морфологічних категорій і форм, зокрема дієслівних, в українській мові.

Зауважимо, що на рівні вираження предикативних відношень репрезентацію одержує, зокрема, концепт «ЧАС», що слугує основою для формування морфологічно передаваного концепту «ЧАС».

Стисло схарактеризуємо роль дієслівної категорії часу як засобу репрезентації в мові відповідного концептуального змісту.

Семантичний зміст категорії часу дієслова слід визначати як відношення реальної з погляду мовця дії або реального, на його думку, процесу чи стану до моменту мовлення [7, 250]. Як зауважує М.Я. Плющ, «в основі цієї граматичної категорії лежить розуміння часу як об'єктивно реальної форми буття. Людина сприймає нескінченність матерії в окремих процесуальних виявах: виникнення, становлення, тривання і переходу в нову якість. Дієслова є назвами дій або динамічної ознаки. Становлення і тривання динамічної ознаки сприймається мовцем як вияв процесуальності з властивими для неї часовими координатами» [20, 266].

Поняття часу, як зауважує С.О. Соколова, «є одним з основних філософських понять, яке ґрунтується на життєвому досвіді людини. З часом пов'язане все її життя. Ми живемо у часовому проміжку між минулим і майбутнім, вивчаємо хронологію подій, які відбулися раніше, плануємо майбутнє. Події, що відбуваються протягом часу, відображаються у свідомості людини і передаються мовними засобами, насамперед дієсловом, категорійним значенням якого є процесуальність у широкому розумінні» [25, 11]. Часовий чинник так чи так міститься у самій граматичній семантиці будь-якого дієслова як частини мови [11, 419]. У когнітивному аспекті концепт «ЧАС» відображає зміст отриманих знань про різні аспекти часу і часових відношень. Ці знання формуються на основі предметно-практичної, мисленнєвої, мовленнєвої діяльності людини. Високий ступінь абстрактності часу вимагає того, щоб у процесі концептуалізації в свідомості людини уявлення про час співвідносилися б з іншими, більш наочними поняттями. Іншими словами, час концептуалізується не безпосередньо, а, загалом, опосередковано в термінах подій, простору і руху (Дж. Лакофф, М. Джонсон). Час, виступаючи четвертим виміром, є узагальненням характеристик інших вимірів, а відтак розглядається як «відношення між багатьма особливим чином взаємодіючими між собою системами» [17, 7].

Зміст концепту «ЧАС» охоплює такі характеристики: теперішній, минулий, майбутній, зворотність/незворотність, різноспрямованість/односпрямованість, упорядкованість, багатомірність, миттєвість, тривалість, перервність/неперервність, панхронічність, характер дії, одночасність (збіг), передування, наступність (слідування). Саме на ґрунті цього концепту і його характеристик формується морфологічно передаваний концепт «ЧАС». У результаті абстрагування в змісті основного концепту «ЧАС» виділяються характеристики «теперішній», «минулий», «майбутній», які кладуться в основу морфологічно передаваного концепту «ЧАС». Важливо наголосити, що в мові концептуалізується не реальний час реалізації подій, а події теперішні, минулі і майбутні відносно моменту мовлення. Тому морфологічно передаваний концепт «ЧАС» охоплює знання про світ, як вони відображені мовою, а саме знання про те, як час представлений в мові, і знання граматичних значень форм, об'єднаних у межах морфологічної категорії часу. Відповідно його зміст становлять характеристики «одночасність з моментом мовлення», «передування моменту мовлення», «слідування (наступність) за моментом мовлення». Ці смисли мають максимально узагальнений характер і вимагають уточнення і конкретизації, що відбувається під впливом додаткових лінгвістичних чинників, особливо контекстуального і синтаксичного.

Активізація морфологічно передаваного концепту призводить, відповідно, до активізації основного концепту «ЧАС», у якому під впливом зазначених лінгвістичних чинників додатково профілюються характеристики, які у поєднанні з характеристиками морфологічно передаваного концепту створюють основу для формування широкого спектра граматичних смислів. Саме різне поєднання характеристик основного і морфологічно передаваного концепту зумовлює конфігурування концептуального змісту і формування конкретного смислу.

Грамматичні смисли, що формуються, указують не просто на одночасність, передування і наступність ситуації відносно моменту мовлення, але й демонструють різний ступінь зв'язку і співвідношення ситуації з моментом мовлення. У зв'язку з цим особливого значення набувають аспектуальні властивості ситуації. Це призводить до того, що ще одним лінгвістичним чинником у цьому випадку виступають аспектуальні й видові форми дієслова. Нарешті, у процесі формування граматичних смислів під впливом аспектуальних і видових форм додатково активізуються морфологічно передавані концепти «АСПЕКТ» і «ВИД» і профілюються характеристики, зокрема «тривалість» і «результативність», що становлять їх зміст [1, 19-20]. (Про категорію аспектуальності дивитися: [12]).

Проілюструємо описані процеси на прикладі формування смислів, що утворюються на основі форм минулого часу. Форми минулого часу актуалізують власне морфологічний смисл

«передування моменту мовлення» (тобто виражають найзагальнішу часову локалізацію дії (події) у минулому), який має узагальнений характер і вимагає уточнення і конкретизації під впливом контекстуального і синтаксичного чинників. На його ґрунті далі формуються більш конкретні граматичні смисли.

Грамема **минулого** часу виражає об'єктивно реальні дії, процеси та стани, що відбувалися (виявлялися) або відбулися (виявилися) в певний часовий проміжок до моменту мовлення, тобто позначає процесуальну ознаку, що передують моментові мовлення [7, 252]. Наприклад: *Благословенна темрява **оповила** нас, **засліпила** й **оглушила**, але й сліпі ми **бачили** одне одного, глухі – **чули** кожен удар серця, наші уста, наші руки, наші тіла **набули** загрозливо-прекрасної чутливості, наша кров **вибухнула** вогненною музикою захвату, досі ще не звіданого нами ніколи* (П. Загребельний).

Минулий час виступає у формі недоконаного й доконаного виду. Отже, тут простежується взаємодія семантики виду і часу. **Дієслова минулого часу недоконаного виду** передають тривалі, повторювані дії, процеси та стани, розчленовані або нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення, наприклад: *Я **йшов**, як сновиди, **спотикався** й **перечіпався**, **сухе паліччя стріляло** мені під ногами розкотистими громами ганьби, **небо сипало** крізь гілля цілі оберемки сухого місячного срібла, від якого я **задихався**, пахучі **груші дурманили** мені мозок, **гріх капав** з дерев, **стікав** золотистим соком плодів, липучим і солодким, на **потріскану** від бездощів'я **гірку** землю, і вона **спрагло ковтала** його і **корчилася** від насолоди, я **чув** її **затаєні** **стогони**, а **може, то стогнало** щось в мені від **страху** і **розпук*** (П. Загребельний).

За ознакою локалізованості дії в часі виділяють наступні часткові значення цієї форми [5, 89; 28, 105-106]:

1) минулий недоконаний конкретної одиничної дії (в її конкретно-процесному вияві, наприклад: *Кобзар **співав** в пустелі Косаралу...; Я тихо **молився**, Боже, тепер я кричу вже криком...* (Л. Костенко); *Що було на засіданні кафедри вчора? – **Обговорювали** дисертацію аспірантки; **Одного разу ми підходили** до будинку Наталі.* Вживається при вираженій або гаданій (передбачуваній) часовій локалізації дії в одному з моментів минулого;

2) минулий недоконаний звичайної і повторюваної дії (необмежено-тривалий, необмежено-постійний, необмежено-кратний). Наприклад: *Щотижня в коридорах інституту **з'являлися** меткі дядьки, які розшукували Лесю...; Нічні завірюхи **загортали** її снігом, я щоранку **відкопував** машину, так ніби **сподівався**, що **доведеться** **отак раптово виїздити**; **Щоосені приїздив** він на агростанцію, і вони **йшли** з Палашкою полювати на куріпок (П. Загребельний); *Раніше ми **жили** в іншому місті;**

3) минулий недоконаний узагальненого факту – значення, нейтральне щодо ознаки локалізованості (конкретності) / нелокалізованості (абстрактності) дії, наприклад: ***Жив** **колись** художник Верне (Л. Костенко); – **Ти рибу-то ловив?** (коли-небудь, взагалі).* Тут важливо не те, чи відбувалася дія один раз чи неодноразово, а те, чи була вона, чи взагалі не було (докладно про різновиди значення загальнофактичного недоконаного дивитися: [8, 230-254]);

4) минулий недоконаний модальної узагальнено-узуальної дії: *Вона **завжди знаходила** (могла знаходити) **вихід** із **скрутного становища**.* Порівняти: *Він **завжди пам'ятав** той **найкоротший** і **найбезславніший похід** проти половців на Трипіль (П. Загребельний).*

Значення розчленованості, повторюваності дії, що виражається формами минулого часу недоконаного виду звичайно називають «**імперфектним**» [11, 427; 26, 376]. Імперфектне значення не вказує на наслідки дії, актуальні для теперішнього часу, локалізуючи наявність дії у всьому її прояві до моменту мовлення: *Я **рвав** блискучі замки на чемоданах, **виметував** з їхніх бездонних нутроців **тонкі кольорові блузи, плаття** на **гнучкі стани**, **пишні спідниці** для **крутостегних жінок*** (П. Загребельний).

Форми минулого часу недоконаного виду виражають нерозчленовані дії, якщо вони уточнюються прислівниками і сполученнями прислівникового типу, що вказують на певний час тривання [26, 376], наприклад: ***Було** **колись** в Україні – **ревіли** гармати (Т. Шевченко); **В осінню ніч сорок першого року прощання лунали** над Дніпром (О. Довженко).*

Тривалість або повторюваність у процесі виконання підкреслюється прислівниками і сполученнями прислівникового типу *завжди, ніколи, весь час* і под. [26, 377], наприклад: *Оксана **завжди стежила**, щоб **скатертину** була **бездоганно біла**, **накрохмалена** і **напрасована*** (П. Загребельний). Тривалість і повторюваність дії підкреслюється також уживанням у контексті частки *було* і вставного слова *бувало*, наприклад: *Ми, **бувало**, **пили** **нахолоджене** в **колодязній воді***

шампанське, закусували іржавим оселедцем, пізньою редискою, соковитими помідорами...; А було лунали пісні нудні й тужливі, як неволя (П. Загребельний).

Форми минулого часу недоконаного виду, крім імперфектного, можуть виражати й **аористичне** значення, що позначає «констатацію дії в минулому безвідносно до характеру її аспектуального прояву і певної часової локалізації (як загальнофактичне або одинично-фактичне)» [28, 107]: *Ну, як Сашко? Ти його бачив?; До Вас хтось приходив* (прийшов і пішов) *сьогодні*.

Перфектне значення форми минулого часу недоконаного виду не характерне для української мови. Лише окремі дієслова зі специфічними лексичними значеннями можуть набувати перфектної функції: *бачити* в значенні «заспати, пережити» (*Він багато бачив*). Перфектне значення найчастіше фіксується тоді, коли дії (події) є актуальними для акту комунікації: *Чому в тебе очі червоні – ти що, плакала?; Ти читала цю книжку?* Видові форми тут виражають загальнофактичне значення (дивитися також: [28, 107]).

Минулий час доконаного виду означає дії, процеси та стани, які передували моменту мовлення. Вони обов'язково роз'єднані з ним [7, 252]. Розрізняють два різновиди його значень: перфекте й аористичне.

Якщо результат дії, процесу чи стану наявний тоді, коли про них повідомляють, і він актуальний у момент мовлення, таке значення минулого доконаного часу є **перфектним** [7, 252-253]. Отже, форми минулого доконаного передають одночасно і факт реалізації дії у минулому, і актуальність її результату в момент мовлення, наприклад: *Дощ полив, і день такий полив'яний. Все блищить, і люди як нові* (Л. Костенко); *Квіти зів'яли*.

Як зауважують О.В. Бондарко і Л.Л. Буланін, перфектне значення «передбачає подвійну часову віднесеність: сама дія стосується попереднього часового плану, а її результат – наступного. Віднесеність дії до попереднього часового плану – до минулого – позначається морфологічно, самою дієслівною формою ... Віднесеність наслідків дії, її результатів до більш пізнього часового плану ... не має у сучасній російській (а також і в українській – І.Д.) мові морфологічного вираження. У вираженні цього значення бере участь лексичне значення дієслова у певному контексті. У цьому значенні суміщено елементи темпоральності (одночасність результату дії з наступним часовим планом) і аспектуальності (вказівка на самий характер дії, вираження актуальності її наслідків)» [5, 90].

Розрізняють *результативний, якісний і посесивний перфект* [28, 108]. *Результативний* перфект переважно пов'язаний з перехідними дієсловами і неперехідними дієсловам руху, переміщення: *А де гості? – Пішли додому. Якісний* перфект переважно пов'язаний з неперехідними дієсловами зі значенням переходу в стан: *Як він змарнів! Посесивний* перфект зосереджує увагу на належності дії особі як її виконавцеві: *Знаєш, чому затримується концерт? – Головний виконавець залишив вдома фонограму*.

Перфектне значення минулого доконаного часу встановлюється описово (за наявністю чи відсутністю у фразі певних уточнювальних слів та узгоджуваністю з іншими часовими формами) і граматично (шляхом співвіднесення фраз, що містять активні дієслова у формі минулого часу доконаного виду, з їх пасивними трансформами) [26, 375].

Найпоследовніше це значення дієслова минулого часу доконаного виду виражають тоді, коли в реченні вони паралельно вживаються з дієсловами теперішнього часу [7, 253], наприклад: *По рознарядці для ферм одержали трохи лісу, пиляють його дядьки* (П. Загребельний). Іноді перфектне значення форм минулого часу доконаного виду підкреслюється також частками *уже й ще*, прислівниками *вже, тепер, зараз*: *Зачувши людину, замушкотить на соборі плавнева лелека, що вимостила собі гніздо в риштованні, обкинутому довкола однієї з бокових бань. Тільки став, задер голову — уже занепокоїлась, заворушилась, чи загравою розбуркана, чи за лелечат тривожиться, щоб не повипадали з гнізда* (О. Гончар); *Все вже змішалось. Все уже дифузія* (Л. Костенко).

Аористичним називається таке значення, коли результат у минулому завершеної дії не пов'язаний з моментом мовлення [7, 253], наприклад: *Властові дружинники закололи списами вепра, князеві стрільці встрелили кільканадцять вогненно-рудих лисиць...; Монастир заснував покійний великий князь Мстислав, син Мономаха від Гіти, дочки англійського короля; П'ятнадцятилітню Ольку влаштували в колгоспний патронат, але через якийсь рік вона втекла з молодим районним представником на хутори, там представник утік уже від неї, бо мав дружину в райцентрі, Оляка ж повернулася до Заиматківки, але в патронат не захотіла більше, поселилася в своїй великій порожній хаті* (П. Загребельний).

Форми минулого часу доконаного виду мають аористичне значення, коли вони позначають однократні цілісні дії з часовою локалізацією (тобто позначають дії, що відбулися у будь-які проміжки часу до моменту мовлення), і, зокрема такі дії, що цікавлять мовця з погляду реальності їх прояву: *Прийшла весна тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року* (О. Довженко); *Ви подзвонили своєму брату? Ти передав йому моє прохання?*

Як бачимо, основою формування конкретних граматичних смислів, серед яких можна виділити «минулий недоконаний імперфектний», «минулий недоконаний аористичний», «минулий недоконаний перфектний», «минулий доконаний аористичний», «минулий доконаний перфектний» і зміст яких викладено вище, слугує власне морфологічний смисл «передування моменту мовлення», який активізує форма минулого часу, утворювана від основи інфінітива за допомогою суфікса **-в-** і його варіантів – суфікса **-л-** і нульового суфікса **Ø** (носи-в, носи-л-а, носи-л-о, носи-л-и; ніс-Ø, нес-л-а, нес-л-о, нес-л-и).

Під впливом лексичних і контекстуальних чинників (лексичного значення дієслова, обставин часу, переважно виражених прислівниками, числівниково-іменниковими сполуками, вживання інших часових форм дієслів, вставних слів, часток тощо) у змісті концепту «ЧАС» додатково профілюються характеристики «минулий (минуле)», «наявність результату минулої дії в момент мовлення», а також характеристики «характер перебігу дії», «тривалість», «результативність» концептів «АСПЕКТ» і «ВИД», активізованих аспектуальними і видовими формами дієслова.

Поєднання названих характеристик і характеристики «передування моменту мовлення» морфологічно передаваного концепту «ЧАС» призводить до конфігурування концептуального змісту і слугує основою для формування вищезгаданих смислів.

Отже, у процесі формування морфологічної репрезентації завдяки дії різних когнітивних, мовних механізмів і додаткових лінгвістичних чинників створюються можливості конфігурування концептуального змісту і на основі цього формування широкого спектра різних часових планів.

Таким чином, необхідність вивчення морфології «на перехресті когніції та комунікації» (термін О.С. Кубрякової) зумовлює витлумачення морфологічних категорій і форм з погляду їхньої ролі у процесах пізнання світу, тобто в процесах концептуалізації та категоризації, з одного боку, і в процесах мовленнєво-мисленнєвої діяльності, з другого [2, 12].

Концептуальний простір морфології слугує засобом зберігання і передачі мовного знання у широкому сенсі. Він охоплює знання мовних значень, форм і категорій, і знання про світ як воно концептуалізовано мовою. Це знаходить відображення в наявності особливого типу граматичних значень, серед яких центральне місце посідають морфологічні значення. Важливість останніх визначається тим, що саме морфологія відображає категоризацію найважливіших ділянок концептуальної системи. Морфологічні категорії і форми є засобом об'єктивації та репрезентації особливого рівня категорійних смислів. Категорійна частина концептуальної системи, що репрезентована морфологічно, постає у вигляді морфологічно передаваних концептів, які у сукупності формують концептуальний простір морфології і створюють когнітивну основу морфологічної репрезентації в мові.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беседина Н.А. Морфологически передаваемые концепты: автореф. дисс. на соиск. учен. степ. д-ра филол. наук: спец. 10.02.04 – «Германские языки», 10.02.19 – «Теория языка» / Н.А. Беседина. – Тамбов, 2006. – 39 с.
2. Беседина Н.А. Морфологически передаваемые концепты: дисс. ... д-ра филол. наук: 10.02.04, 10.02.19 / Беседина Наталья Анатольевна. – Тамбов, 2006. – 354 с.
3. Бехерт И. Эргативность как исходный пункт изучения прагматической основы грамматических категорий / И. Бехерт // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. XI. – М., 1982. – С. 411-431.
4. Бондарко А.В. Классификация грамматических категорий / А.В. Бондарко // Типология грамматических категорий: Мещаниновские чтения. – М.: Наука, 1975. – С. 56-76.
5. Бондарко А.В. Русский глагол / А.В. Бондарко, Л.Л. Буланин / под ред. Ю.С. Маслова. – М.: Просвещение, Ленинград. отд-е, 1967. – 193 с.
6. Бондарко А.В. Теория морфологических категорий / А.В. Бондарко. – Л., 1976. – 255 с.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академічна граматики української мови / І.Р. Вихованець, К.Г. Городенська / за ред. І.Р. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пульсари», 2004. – 400 с.
8. Гловинская М.Я. Многозначность и синонимия в видо-временной системе русского глагола / М.Я. Гловинская. – М.: Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова РАН, 2001. – 320 с.
9. Есперсен О. Философия грамматики / О. Есперсен. – [2-е изд.] – М.: Едиториал УРСС, 2002. – 408 с.
10. Загнітко А.П. Сучасні типології концептів: когнітивний, лінгвокультурний, прагматичний аспекти / А.П. Загнітко // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Лінгвістика». – Херсон: Вид-во ХДУ, 2010. – Випуск. XI. – С. 33-46.

11. Исаченко А.В. Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология. Ч. II / А.В. Исаченко. – Братислава: Изд-во Словацкой АН, 1960. – 577 с.
12. Калько М.І. Аспектуальність і дієслівна полісемія: [монографія] / М.І. Калько. – Черкаси: «Брама», 2002. – 144 с.
13. Кашкин В.Б. Универсальные грамматические концепты / В.Б. Кашкин // Методологические проблемы когнитивной лингвистики. – Воронеж: Воронеж. гос. университет, 2001. – С. 45-52.
14. Кобрин Н.А. Понятийные категории и их реализация в языке / Н.А. Кобрин // Понятийные категории и их языковая реализация. – Л., 1989. – С. 40-49.
15. Кубрякова Е.С. Когнитивные аспекты морфологии / Е.С. Кубрякова // Язык: Теория, история, типология. – М., 2000. – С. 22-27.
16. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики / Е.С. Кубрякова // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2004. – № 1. – С. 6-17.
17. Любинская Л.Н. Категория времени и системный анализ / Л.Н. Любинская. – М.: Знание, 1966. – 31 с.
18. Мещанинов И.И. Понятийные категории в языке / И.И. Мещанинов // Труды ВИИЯ. – 1945. – № 1. – С. 5-15.
19. Мороховская Э.Я. Основы теоретической грамматики английского языка / Э.Я. Мороховская. – К.: Вища школа, 1984. 286 с.
20. Плющ М.Я. Грамматика української мови. Морфеміка. Словотвір. Морфологія / М.Я. Плющ / [підручник. 2-е видання, доповнене]. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2010. – 328 с.
21. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А.А. Потебня. – М.: Просвещение, 1977. – Т. IV. – Вып. II. – 406 с.
22. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике: В 4 т. / А.А. Потебня. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I-II. – 536 с.
23. Реформатский А.А. Очерки по фонологии, морфонологии, морфологии / А.А. Реформатский. – М.: Наука, 1979. – 101 с.
24. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 665 с.
25. Соколова С.О. Час та його відображення в граматичних категоріях дієслова / С.О. Соколова // Мовознавство. – 1995. – № 4-5. – С. 11-17.
26. Сучасна українська літературна мова. Морфологія / за ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – 584 с.
27. Талми Л. Феномены внимания / Л. Талми // Вопросы когнитивной лингвистики. – 2006. – № 2. – С. 23-44.
28. Шелякин М.А. Функциональная грамматика русского языка / М.А. Шелякин. – М.: Рус. яз., 2001. – 288 с.

В статье на примере форм прошедшего времени проанализированы глагольные морфологические категории и формы как средства репрезентации в украинском языке концептуального содержания.

Ключевые слова: глагол, морфологическая категория, категория времени, формы прошедшего времени, концепт, морфологически передаваемый концепт.

The article is devoted to analyze of verbal morphological categories and forms as means of representation in the Ukrainian language of conceptual content on past tense forms' examples.

Key words: verb, morphological category, the category of time, past tense forms, the concept, morphologically transmitted concept.